

Kryteria oceny ekspertyzy psychologiczno-psychiatrycznej w kanonicznym procesie małżeńskim z tytułu niezdolności psychicznej

Wiedza psychologiczno-psychiatryczna stanowi doniosły instrument, uznany przez jurysprudencję kościelną, pozwalający wnikać w głębię osobowości indywiduum, gdzie biorą swój początek fenomeny psychiczne, które należy odpowiednio ocenić i zinterpretować¹. Sędziowie kościelni często wykorzystują wyniki prac ekspertów z tych dziedzin nauki, zwłaszcza podczas procesów o nieważność małżeństwa z powodu niezdolności psychicznej, o której mówi się w kan. 1095². Wspomniana norma prawna, wprowadzona jako nowość do obecnie obowiązującego kodeksu, spowodowała znaczny wzrost toczących się z tego tytułu spraw. W niektórych trybunałach wzrost ten był związany ze studium i pogłębieniem problemu, ale zdarzały się też przypadki, kiedy nie towarzyszyła mu analiza krytyczna, a jedynie pragnienie rozwiązania problemów osób rozwiedzionych, które wstąpiły w ponowne związki małżeńskie. Wyroki w oparciu o pojedynczą powierzchowną i niekompletną ekspertyzę wydawano zwłaszcza w trybunałach niższego rzędu³. Ażeby zapobiec tego rodzaju złym praktykom, prawodawca kościelny określił zasady oceny ekspertyz sądowych oraz nadawania im wartości dowodowej. Przypomnienie tych reguł wydaje się pożyteczne w czasie wprowadzonej przez papieża Franciszka reformy

¹ Por. M. F. Pompèdda, *Dialogo e collaborazione tra giudici e periti nelle cause di nullità di matrimonio*, „Periodica de Re Canonica” 88 (1999) 1, s. 150.

² Por. M. J. Serrano Ruiz, *La perizia nelle cause canoniche di nullità matrimoniale*, „Il Diritto Ecclesiastico” 104 (1993) 1, s. 53–81.

³ Por. Z. Grocholewski, *Sędzia kościelny wobec ekspertyz neuropsychiatrycznych i psychologicznych*, „Prawo Kanoniczne” 31 (1988) 3–4, s. 77.

procesów małżeńskich, zwłaszcza ich skróconej formy przed biskupem, ażeby niebezpieczeństwo pochopnego i powierzchownego rozpatrywania tego rodzaju spraw nie sprzyjało szerzeniu się w Kościele mentalności rozwodowej oraz nie zagrażało naruszeniu godności sakramentu małżeństwa i jego nierozzerwalności.

W celu dobrego zrozumienia sposobu dokonywania sędziowskiej oceny ekspertyz zostaną najpierw przedstawione ogólne zasady dotyczące współpracy sędziów z ekspertami. W świetle tych pryncypiów zostaną następnie zaprezentowane szczegółowe kryteria oceny ekspertyz, to jest: rozważenie wniosków biegłych, zastosowanych przez nich metod i argumentów (por. kan. 1578 § 2; art. 210 § 2 DC), spójności wniosków z faktami dowiedzionymi w procesie za pomocą dokumentów i innych dowodów (por. kan. 1577 § 2 i 1579 § 1; art. 212 § 2 DC) oraz kontrola podstaw antropologicznych. Ostatnie z wymienionych kryteriów nie jest bezpośrednio sankcjonowane w obecnie obowiązującym kodeksie, ale jest ono powszechnie wskazywane przez doktrynę i jurysprudencję oraz autorytatywnie potwierdzone w przemówieniach rotalnych z lat 1997 i 1998 przez papieża Jana Pawła II⁴. Również instrukcja procesowa *Dignitas connubi*, z 25 stycznia 2005 roku, bezpośrednio odnosi się do tego kryterium oceny. W art. 205 § 2 mówi się, ażeby wybierać biegłych, którzy stosują się do zasad antropologii chrześcijańskiej, a w art. 56 § 4, zobowiązuje się obrońcę węzła małżeńskiego do czuwania, by opinie biegłego opierały się na zasadach antropologii chrześcijańskiej.

1. Podstawowe zasady towarzyszące współpracy sędziów z biegłymi

Ekspertyza sądowa jest zaliczana do kategorii dowodów dowolnych, których moc jest przyznawana przez sędziego⁵. Ocenia on odpowiednio ekspertyzę⁶ i włącza

4 Joannes Paulus II, Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos, 5.02.1987 [dalej: Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 5.02.1987], „Acta Apostolicae Sedis” [dalej: AAS] 79 (1987), s. 1453–1459 oraz Joannes Paulus II, Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos, 25.01.1988 [dalej: Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 25.01.1988], AAS 80 (1988), s. 1178–1185. Por. Z. Grochowski, *Sędzia kościelny...*, dz. cyt., s. 76.

5 Por. M. J. Arroba Conde, *La prova peritale e le problematiche processualistiche*, [w:] *L'incapacità di intendere e di volere nel diritto canonico (can. 1095 nn. 1–2)*, a cura di Arcisodalizio della Curia Romana, Città del Vaticano 2000, s. 397.

6 Por. T. Rozkrut, *Walor opinii biegłego w kanonicznym procesie małżeńskim*, Tarnów 2002, s. 48.

w skład innych materiałów dowodowych. Proces ten jest zgodny z zasadą dyskrecyjności sędziego w doborze i ocenie środków dowodowych, która dominuje w nowym kodeksie. Sędzia decyduje o całym procesie dowodzenia oraz poszczególnych środkach dowodowych, mając na celu osiągnięcie pewności moralnej przed wydaniem ostatecznego wyroku. Jedynie w niewielu przypadkach prawodawca czyni wyjątki od tej zasady, przypisując ustawowo niektórym dowodom moc pełnego dowodu⁷.

Zasada dyskrecyjności w prowadzeniu instrukcji sprawy oraz oceny poszczególnych środków dowodowych w żadnym wypadku nie może być rozumiana jako postępowanie arbitralne. Sędzia w ocenie ekspertyzy, jako środka dowodowego, musi podporządkować się dyspozycjom nakazującym mu wprost unikania ocen czysto subiektywnych i nienaukowych. Zobowiązany jest do przedstawienia w części motywującej wyroku, jakie argumenty skłoniły go do przyjęcia lub odrzucenia wniosków specjalisty (por. kan. 1579 § 2; art. 212 § 2 DC). Sędzia nie może przy tym stawiać się w roli eksperta i zmieniać postawionej przez niego diagnozy lub po swoim opisywać procesów psychodynamicznych zachodzących w życiu osoby podejrzanej o zaburzenie psychiczne, nawet jeśli posiada gruntowne wykształcenie w dziedzinie psychiatrii lub psychologii. Musi on pamiętać, że diagnozowanie zaburzeń psychicznych nie jest rzeczą prostą i nie należy do amatorów. Sama znajomość kryteriów diagnostycznych, czy nawet całych zestawów prototypów zaburzeń, nie jest w stanie zastąpić profesjonalnego szkolenia w zakresie technik prowadzenia wywiadu, stawiania diagnozy i wielu innych umiejętności, których potrzebuje specjalista zajmujący się zdrowiem psychicznym. Diagnoza to coś więcej niż tylko odhaczanie kolejnych pozycji w zestawach objawów. Wymaga ona edukacji, praktycznego przeszkolenia, cierpliwości oraz długoletniego doświadczenia w ocenianiu wielu pacjentów z problemami psychicznymi⁸.

Sędzia nie musi oczywiście godzić się bezkrytycznie z wszystkimi wnioskami biegłego. Zawsze je może odrzucić, nawet w całości, jeśli nie są one na przykład zgodne z *actis et probatis*, stosownie do dyspozycji kan. 1608 § 2, gdzie jest mowa o tym, że sędzia, oprócz wyników ekspertyzy, powinien wziąć pod uwagę także inne okoliczności (por. kan. 1579 § 1 i art. 212 § 1 DC)⁹. Może on również, nie odrzucając

⁷ Por. J. Grzywacz, *Niektóre problemy postępowania dowodowego w procesie małżeńskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 34 (1987) 5, s. 23–39.

⁸ Por. J. Morrison, *DSM-5 bez tajemnic. Praktyczny przewodnik dla klinicystów*, tłum. R. Andruszko, Kraków 2016, s. 28.

⁹ Por. C. Gullo, A. Gullo, *Prassi processuale nelle cause canoniche di nullità del matrimonio*, Città del Vaticano 2005, s. 214.

w całości dokonanej ekspertyzy, docenić niektóre tylko z jej elementów, w zależności od tego, jak bardzo są one ważne¹⁰. Uzasadnienie wyroku nie jest bowiem bezmyślnym, bezrefleksyjnym przepisywaniem zaakceptowanej lub odrzuconej ekspertyzy.

Zasada swobodnej oceny przez sędziego środków dowodowych idzie w parze z kolejną, na którą nieustannie powołuje się doktryna i jurysprudencja, a mianowicie: *iudex est peritus peritorum* (sędzia jest biegłym biegłych). Pod względem czysto naukowym sędzia nie cieszy się w świetle tej zasady wyższym autorytetem niż biegły; przyznaje mu ona jedynie prawo do oceny fundamentów ekspertyzy i zastosowania wyłaniających się z niej danych w procesie, gdyż powołany ekspert nie posiada absolutnie władzy sędziowskiej. Należy zatem zawsze pamiętać, że *dictum periti non transit in rem iudicatam*¹¹. Jeśli zasada mówiąca, że sędzia jest *peritus peritorum*, nie byłaby przestrzegana, to stałby się on kimś niepotrzebnym. Proces sądowy bez sędziego nie miałby sensu; do istotnych jego elementów należy bowiem obecność sędziego. Gdyby sędzia musiał jedynie automatycznie akceptować opinię biegłego, to zanegowana zostałaby prawdziwa natura procesu sądowego. Dlatego tak bardzo kładzie się nacisk na to, aby wnioski biegłych były umotywowane. W przeciwnym razie pozbawiałoby się sędziego możliwości ich oceny¹². Dzięki temu przyznaje się sędziemu całkowitą wolność w postępowaniu odnośnie do wartościowania ekspertyzy i potwierdza troskę o odróżnienie funkcji sędziego od funkcji eksperta oraz jasno stawia się kwestię, że ekspert nie może być uważany nawet w sposób pośredni za sędziego¹³. W ostateczności ekspertyza stanowi jedynie tylko część akt procesowych, a nie wyrok w sprawie. Jej wnioski muszą być oceniane w świetle innych elementów dowodowych, ponieważ sędzia ma pełniejszą znajomość faktów niż ekspert (por. kan. 1579 § 1)¹⁴. Nawet jeśli w danej sprawie dokonanych zostało kilka ekspertyz przez różnych biegłych, a ich wnioski są ze sobą zgodne, to i tak prawodawca pozostawia sędziemu wolność w ich

¹⁰ Por. C. Izzi, *Valutazione del fondamento antropologico della perizia. Studio sulla recente giurisprudenza rotale in tema d'incapacità consensuale*, Roma 2004, s. 40–41.

¹¹ Por. C. Izzi, *Valutazione...*, dz. cyt., s. 41.

¹² Por. M. F. Pompedda, *Dialogo e collaborazione...*, dz. cyt., s. 151–153.

¹³ Por. P. Bianchi, *Le prove: a) dichiarazioni delle parti; b) presunzioni; c) perizie*, [w:] *I giudizi nella Chiesa. Il processo contenzioso e il processo matrimoniale*, a cura di Gruppo italiano docenti di diritto canonico, Milano 1998, s. 101; B. Gianesin, *Perizia e capacità consensuale nel matrimonio canonico*, Padova 1989, s. 126–127.

¹⁴ Por. M. J. Arroba Conde, *Diritto processuale canonico*, Roma 2001, s. 452–453.

przyjęciu lub odrzuceniu¹⁵. Jednomyślność opinii biegłych podnosi wprawdzie ich walor naukowy, ale nawet w takich przypadkach sędzia może nie zwracać na nie uwagi, gdy stwierdzi, że eksperci oparli swoje wnioski na elementach lub faktach nieistniejących lub nieudowodnionych, albo gdy ich sprawozdania są pozbawione koniecznych wyjaśnień odnośnie do zastosowanych metod badawczych lub są nieumotywowane¹⁶. Może się też zdarzyć, że sędzia ma do czynienia z poważnymi rozbieżnościami w opiniach kilku ekspertów i wówczas nasuwa się wątpliwość co do ich technicznej wiarygodności. W takich sytuacjach powołuje się zazwyczaj tzw. superbiegłego. Mimo to, nawet opinia tego ostatniego, choć często będąca bardziej przekonująca i decydująca, nie zobowiązuje sędziego do jej bezkrytycznego przyjęcia¹⁷. Sędzia zatem, będąc zobowiązany do uzyskiwania i aktualizowania swojej formacji interdyscyplinarnej, ma oceniać krytycznie wszystkie opinie biegłych, unikając zarówno ich biernego przyjmowania, jak i popadania w niepotrzebne psychologizowanie. W ten sposób zapobiega się zarówno niebezpieczeństwu nadmiernej uległości, jak i niesprawiedliwemu rygoryzmowi, które utrudniają dochodzenie do prawdy procesowej.

Kolejną zasadą regulującą współpracę sędziów z ekspertami jest ta, że: *peritus in arte credendum est* (biegły jest wiarygodny w swojej dziedzinie). Chroni ona rezultaty ekspertyzy przed oceną arbitralną i nienaukową, kwestionującą reguły wiedzy, na której bazuje powołany ekspert. Sędzia, nie będąc zazwyczaj znawcą psychologii czy psychiatrii, musi pamiętać, że kiedy ma do czynienia z opinią rzeczywiście fachową, napisaną przez wiarygodnego i kompetentnego biegłego, o dużym autorytecie naukowym, to nie powinien się jej lekceważąco przeciwstawiać¹⁸. Mówi o tym znana sentencja, a mianowicie: *Non omnis vox iudicis iudicata continet auctoritatem* (Codex Iustinianus 7, 45, 7), która jest współcześnie rozumiana jako postulat zachowania przez sędziego wstrzemięźliwości w wypowiedzianiu się publicznie o sprawach, które nie należą do jego zawodowych kompetencji

¹⁵ Por. C. Izzi, *Valutazione...*, dz. cyt., s. 41-42.

¹⁶ Por. G. Versaldi, *L'oggettività delle prove in campo psichico: una ricerca interdisciplinare sulle sentenze della S. Romana Rota dal 1967 al 1976 in tema di impotentia coeundi per cause psichiche*, Brescia 1981, s. 201.

¹⁷ Por. A. Stankiewicz, *La convertibilità delle conclusioni peritali nelle categorie canoniche*, „Monitor Ecclesiasticus” 119 (1994), s. 382.

¹⁸ Por. T. Rozkrut, *Dowody*, [w:] *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, red. T. Rozkrut, Sandomierz 2007, s. 290-291.

sędziowskich¹⁹. Niełatwo jest zatem sędziemu sprzeciwić się ekspertowi, który zazwyczaj jest wybierany ze względu na swoją wysoką specjalizację²⁰. Mogłoby to mieć swoje uzasadnienie, gdyby ekspert okazał się nierzetelny, niekompetentny lub był niewystarczająco poinformowany na temat stanu badanej przez niego osoby²¹, albo gdyby nie dopełnił ciężącego na nim obowiązku wskazania użytych metod oraz argumentów, na których oparł swoje wnioski (por. kan. 1578 § 2).

W korelacjach zachodzących pomiędzy sędzią a ekspertem kładzie się zatem silny akcent na komplementarność ról we wzajemnej niezależności i współpracy. Obaj powinni posiadać istotną wiedzę w zakresie kompetencji drugiego²². Konieczność przekształcenia danych naukowych zawartych we wnioskach biegłych na kategorie kanoniczne wymaga od sędziego znajomości podstaw psychologii i psychiatrii sądowej²³. Dla ekspertów niezbędne jest natomiast, by kierowali się antropologią, która nie jest sprzeczna z nauką Kościoła, i aby znali naukę katolicką na temat małżeństwa oraz jego istotnych przymiotów²⁴.

Bezpośrednie zastosowanie zasad: *iudex peritus peritorum* oraz *peritis in arte credendum est* prowadzi do tego, że ani sędzia, ani ekspert nie wchodzi w swoje kompetencje: prawne czy naukowe²⁵. W obydwu przypadkach chodzi o wydanie osądu gruntownie odmiennego: osąd ekspercki odnosi się do założeń psychologicznych w zakresie wiedzy o niezdolności psychicznej, dlatego w postępowaniu sądowym nie przekracza zakresu swojego charakteru dowodowego. Sędziowski osąd ma charakter decyzyjny i jest wyrazem wykonywania jego władzy sędziowskiej²⁶.

Konieczność zachowywania granic swoich kompetencji przez ekspertów oraz sędziów została podkreślona przez papieża Jana Pawła II w przemówieniu do Roty Rzymskiej. Czytamy tam, że: „Zadaniem eksperta jest jedynie przedstawienie elementów dotyczących jego specyficznych kompetencji, czyli natury i stopnia rzeczywistości psychicznej lub psychiatrycznej”, natomiast do sędziego należy: „ocena

19 Por. W. Wołodkiewicz, A. Kacprzak, J. Krzynówek, *Łacińskie reguły prawne w pigułce*, Warszawa 2014, s. 53.

20 Por. V. Palestro, *Le perizie*, [w:] *I mezzi di prova nelle cause matrimoniali secondo la giurisprudenza rotale*, a cura di E. Colagiovanni, Città del Vaticano 1995, s. 87–89.

21 Por. B. Gianesi, *Perizia e capacità consensuale...*, dz. cyt., s. 125–126.

22 Por. C. Izzi, *Valutazione...*, dz. cyt., s. 48–49.

23 Por. A. Stankiewicz, *La convertibilità delle conclusioni peritali...*, dz. cyt., s. 354–355.

24 Por. U. Tramma, *Perizie e periti*, [w:] *Il processo matrimoniale canonico*, a cura di P. A. Bonnet, C. Gullo, Città del Vaticano 1994, s. 630.

25 Por. C. Izzi, *Valutazione...*, dz. cyt., s. 50.

26 Por. A. Stankiewicz, *La convertibilità delle conclusioni peritali...*, dz. cyt., s. 226.

nieważności małżeństwa²⁷. Gdyby mimo wszystko wnioski eksperta przekraczały jego kompetencje, sędzia nie powinien ich z góry odrzucać jedynie ze względu na zaistniałe naruszenie, ale przyjmując je lub odrzucając, powinien postępować zgodnie z obowiązującymi zasadami oceny ekspertyz sądowych²⁸. Chodzi w nich o kontrolę fundamentu faktycznego, metodologiczno-argumentacyjnego oraz antropologicznego, które zawsze winny być brane pod uwagę w przyznawaniu ekspertyzom mocy dowodowej²⁹.

2. Kryteria oceny ekspertyzy

2.1. Fundament faktyczny

Sprawdzian podstaw faktycznych ekspertyzy jest stanowiony w kan. 1579 § 1, który nakazuje sędziemu rozważyć nie tylko wnioski ekspertów, nawet jeśli są zgodne, ale również inne okoliczności sprawy. Oznacza to, że rezultaty ekspertyzy muszą być oceniane w świetle innych elementów dowodowych. Tego rodzaju kontrola wydaje się uzasadniona, biorąc pod uwagę to, że sędzia ma pełniejszą znajomość akt sprawy niż ekspert³⁰. Ekspertyza powinna bazować bowiem na pewnych i udowodnionych faktach, inaczej nie może być uznana przez sędziego jako moralnie pewna³¹. Zdarza się jednak, że w trakcie przeprowadzania badań ekspert może zdobyć nowe dane lub wiadomości, które nie znalazły się dotychczas w materiałach dowodowych, a które w sposób znaczący wzbogacają zeznania sądowe badanej osoby. W takich sytuacjach sędzia nie powinien z góry ich odrzucać, ale może dokonać ich weryfikacji, wzywając ponownie – zgodnie z możliwościami – strony lub niektórych świadków³².

²⁷ Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 5.02.1987, s. 1457-1458, nr 8.

²⁸ Por. A. Stankiewicz, *La convertibilità delle conclusioni peritali...*, dz. cyt., s. 361.

²⁹ Por. C. Izzi, *Valutazione...*, dz. cyt., s. 44-45.

³⁰ Por. M. J. Arroba Conde, *Diritto processuale...*, dz. cyt., s. 452-453.

³¹ Por. F. J. Ramos, *I tribunali ecclesiastici. Costituzione, organizzazione, norme processuali, cause matrimoniali*, Roma 2000, s. 455; J. T. Martín De Agar, *Giudice e perito a colloquio*, [w:] *L'incapacità di assumere gli oneri essenziali del matrimonio*, a cura dell'Associazione Canonistica Italiana, Città del Vaticano 1998, s. 195.

³² Por. M. J. Arroba Conde, *Diritto processuale...*, dz. cyt., s. 457; M. J. Arroba Conde, *La prova peritale...*, dz. cyt., s. 401.

Sędzia nie może lekceważyć nowo poznanych faktów, które pojawiły się podczas przeprowadzania ekspertyzy, lecz powinien brać pod uwagę wszystkie okoliczności, które prowadzą do ustalenia osiągnięcia prawdy procesowej. Ocenia on również fakty niepewne i kontrowersyjne, które mają znaczenie dla procesu, biorąc pod uwagę wszystkie elementy podlegające osądowi³³. Głównie dotyczy to danych historycznych, a nie sprzeczności w opiniach na temat osobowości badanego, kontrastujących z opiniami świadków. Bardzo bowiem często świadków pyta się nie o precyzyjne zeznania dotyczące faktów historycznych, ale o subiektywne sądy na temat osobowości, charakteru, dojrzałości osoby podejrzewanej o niezdolność psychiczną. Wypowiedzi tego rodzaju mają walor zwyczajnych opinii. Wyjątek stanowią w tym wypadku zeznania lekarza lub psychoterapeuty, który wcześniej zajmował się daną osobą. Prezentowane przez świadków opinie nie mają zatem wielkiego znaczenia procesowego, chyba że są one zweryfikowane przez konkretne fakty. Nie powinno więc niepokoić sędziego to, że opinie eksperta bywają odmienne od opinii świadków, ale że konkretne fakty historyczne zebrane w aktach sprawy kontrastują z tymi przedstawionymi w ekspertyzie³⁴. Natomiast podczas przyznawania wartości dowodowej sprawozdaniu eksperckiemu sędzia powinien uważnie zweryfikować przedstawione fakty oraz obiektywność zawartych w nim danych (prywatne świadectwa, karty informacyjne leczenia szpitalnego, sądowe zeznania stron i świadków itd.). Idzie to w parze z kryterium odnoszącym się do oceny poszczególnych dowodów sądowych, powodującym, że niewiarygodność faktów, na których opiera się ekspertyza, zmniejsza również wartość wniosków eksperckich³⁵. Jeśli przykładowo jakiś ekspert utrzymuje, że badana osoba dziesięciokrotnie była poddawana terapii w szpitalu psychiatrycznym, a jest to nieudowodnione, wówczas może to zmniejszać wartość dowodową ekspertyzy³⁶.

2.2. Fundament metodologiczno-argumentacyjny

Ekspertyza, będąc środkiem dowodowym, musi zawierać w sobie pisemne uмотywowanie osiągniętych rezultatów i wniosków. Biegły powinien w niej wskazać, w jaki sposób zidentyfikował badaną osobę, związane z nią fakty oraz według

33 Por. E. Di Bernardo, *Accertamento razionale dei fatti nella fase probatoria*, Roma 2002, s. 35-40.

34 Por. M. J. Arroba Conde, *La prova peritale...*, dz. cyt., s. 401.

35 Por. A. Stankiewicz, *La convertibilità delle conclusioni peritali...*, dz. cyt., s. 382-383.

36 Por. M. F. Pompedda, *Dialogo e collaborazione...*, dz. cyt., s. 156-157.

jakich metod badawczych wykonał powierzone mu zadanie, a zwłaszcza na jakich argumentach oparł swoje wnioski (por. kan. 1578 § 2)³⁷.

Ocenę tego rodzaju aspektów technicznych sędzia powinien zacząć od analizy zewnętrznej, a następnie przystąpić do analizy wewnętrznej³⁸. Kryteriami zewnętrznymi są w tym przypadku te odnoszące się bezpośrednio do osoby biegłego, jego kwalifikacji, kompetencji, bezstronności, uznania ze strony trybunału, moralności i uczciwości życia. Wydaje się jednak, że tego rodzaju oceny dokonuje się już w chwili nominacji biegłego przez trybunał, a nie po dokonaniu przez niego ekspertyzy. Taka ocena dotyczyć mogłaby nie tyle ekspertyz dokonywanych z urzędu, ile raczej tych pozasądowych, dopuszczonych przez sędziego jako dowód w sprawie³⁹. Ponadto, nie wkraczając w zakres kompetencji naukowych, sędzia musi skontrolować, czy ekspert właściwie i wiernie wypełnił swoje zadanie (por. kan. 1577 § 2). Dokonuje tego, weryfikując metodę i argumenty, na których oparł on swoje wnioski (por. kan. 1578 § 2). W razie potrzeby sędzia może poprosić biegłego o dodatkowe wyjaśnienia (por. kan. 1578 § 3).

Po dokonaniu powyższej zewnętrznej analizy sędzia powinien zająć się wewnętrzną analizą treści ekspertyzy, czyli użytej w niej metody oraz narzędzi i źródeł. Dokonana opinia biegłego powinna opierać się na całości materiału dowodowego, a nie tylko na jego fragmentach. Dane znajdujące się w ekspertyzie muszą być potwierdzone i dowiedzione, a przynajmniej niesprzeczne z całością zebranego materiału. Siła argumentacyjna i logika wniosków eksperta powinna być adekwatna do przesłanek⁴⁰.

Wewnętrzna analiza dotyczy zatem sprawdzenia tego, czy diagnoza opiera się na słusznych założeniach. Sędzia stara się zrozumieć proces logicznego zastosowania przez eksperta swojej wiedzy do konkretnego przypadku. Do sędziego przynależy więc ocena, czy hipoteza diagnostyczna odpowiada analizie psychodynamicznej napotkanych fenomenów psychicznych lub przeciwnie, okazuje się być owocem zwykłego opisu zachowań i braków w osobowości badanego⁴¹. Innymi słowy, sędzia

37 Por. A. Stankiewicz, *La valutazione delle perizie nelle cause matrimoniali per incapacità psichica*, „Monitor Ecclesiasticus” 118 (1993), s. 270.

38 Por. M. J. Arroba Conde, *Diritto processuale...*, dz. cyt., s. 457.

39 Por. M. J. Arroba Conde, *Diritto processuale...*, dz. cyt., s. 453.

40 Por. G. Versaldi, *L'oggettività delle prove...*, dz. cyt., s. 153; A. Mendonça, *The role of experts in „incapacity to contract” cases (Canon 1095)*, „Studia Canonica” 25 (1991), s. 441; P. Bianchi, *Le prove...*, dz. cyt., s. 102–105.

41 Por. M. J. Arroba Conde, *Diritto processuale...*, dz. cyt., s. 457–458.

nie oceniając bezpośrednio *meritum* diagnozy klinicznej, weryfikuje odpowiedniość zastosowanych metod badawczych. Sprawdza on, czy badania były przeprowadzone bezpośrednio na danej osobie i z jakich racji; czy testy diagnostyczne były należycie usprawiedliwione; czy użyto powszechnie stosowanych testów klinicznych, tych najbardziej wiarygodnych, i czy zostały one wykonane prawidłowo⁴². Problemem pozostaje tu kompetencja techniczna sędziego, jednak wewnętrzna analiza nie jest w sposób ścisły wypowiedaniem się na temat prawidłowości diagnozy jako takiej, odnośnie do której, ogólnie rzecz biorąc, ekspert *credendum est*⁴³. Należy zawsze pamiętać, że w tym, co się tyczy bezpośrednio diagnozy, prawo kanoniczne nie daje żadnych uprawnień sędziemu na jej zmianę, nawet gdyby sędzia posiadał gruntowne wykształcenie w zakresie psychiatrii lub psychologii⁴⁴.

Umotywowanie ekspertyz uwidacznia autonomię rozumowań i specyficzną metodologię psychiatrii i psychologii jako nauk humanistycznych. Dlatego ocena kanoniczności wniosków eksperckich wymaga od sędziego świadomości specyfiki metody i samego procesu poznania naukowego, jakie są stosowane w tych dziedzinach⁴⁵. Należy brać pod uwagę, że diagnozowanie nie odbywa się tu z taką samą obiektywnością, jak w innych dyscyplinach medycznych. Mamy tu do czynienia z badaniem pewnej rzeczywistości międzyosobowej. Znaczna część zjawisk psychopatologicznych da się uchwycić wyłącznie podczas rozmowy eksperta z badaną osobą. Poznawany obiekt posiada przy tym tę samą naturę, co poznający go podmiot (umysł ludzki poznaje się bowiem przy pomocy umysłu ludzkiego). Trudno jest przy tym w całości ogarnąć całą rzeczywistość umysłową badanej osoby, dlatego diagnozy psychiatryczno-psychologiczne mają charakter zredukowany. Wśród wielu trudności pojawiających się w tego rodzaju diagnozowaniu na pierwszy plan wysuwa się ryzyko zmian zachowań badanego w zależności nie tylko od jego relacji z ekspertem, ale również od okoliczności, w których dochodzi do badania, oraz od tego, pod jakim kątem dana osoba jest obserwowana. Wyniki badania są niewątpliwie uzależnione również od przygotowania naukowego eksperta oraz stosowanych przez niego metod⁴⁶.

42 Por. P. Bianchi, *Le prove...*, dz. cyt., s. 103–104.

43 Por. M. J. Arroba Conde, *Diritto processuale...*, dz. cyt., s. 457–458.

44 Por. M. J. Arroba Conde, *La prova peritale...*, dz. cyt., s. 403.

45 Por. A. Stankiewicz, *La valutazione delle perizie...*, dz. cyt., s. 274.

46 Por. F. Poterzio, *Diagnosi psichiatrica dell'incapacità consensuale, scuole psichiatriche ed antropologia sottostante*, [w:] *Verità del consenso e capacità di donazione. Temi di diritto matrimoniale e processuale canonico*, a cura di H. Franceschi, M. A. Ortiz, Roma 2009, s. 157–159.

Analiza wewnętrzna fundamentu metodologiczno-argumentacyjnego zakłada również zbadanie przez sędziego neutralności i bezstronności ocen i wniosków biegłego, dlatego że próba stanięcia przez eksperta po jednej ze stron procesu, jak to ma niekiedy miejsce w przypadku ekspertyz prywatnych (por. kan. 1581 § 1 i 2), utrudnia przyznanie jej tej samej mocy dowodowej co ekspertyzie, która jest obiektywna i bezstronna. W niepewności powinno się uciec do oceny elementów podmiotowych, dotyczących osoby eksperta, czyli jego kompetencji naukowych, moralnej uczciwości i jego przywiązania do zasad nauki chrześcijańskiej⁴⁷. W tej ostatniej kwestii prezentowane w ekspertyzie wnioski nie mogą być sprzeczne z chrześcijańską wizją człowieka. Stanowi to trzecie kryterium oceny ekspertyzy, nazywane kontrolą jej fundamentu antropologicznego.

2.3. Fundament antropologiczny

Podstawy antropologiczne ekspertyzy powinny być zgodne z chrześcijańską wizją człowieka i małżeństwa. Papież Benedykt XVI podkreślił w jednym z przemówień do Roty Rzymskiej, że nie chodzi tu o jakieś specyficznie i wyłącznie chrześcijańskie treści, rozumiałe jedynie z punktu widzenia konfesyjnego, ile raczej o to, że małżeństwo, jako głęboka wspólnota życia i miłości, jest określone całością zasad prawa Bożego, ustalającego w sposób trwały jego prawdziwy sens antropologiczny⁴⁸. Kryterium oceny fundamentu antropologicznego ma za zadanie przeciwstawiać się tendencjom pobłażliwego deklarowania nieważności małżeństwa, które opierają się na stwierdzeniu u badanej osoby lekkich lub umiarkowanych stanów anomalii psychicznych. Pomimo ułatwień proceduralnych, wprowadzonych przez papieża Franciszka, po 8 grudnia 2015 roku, nadal obowiązuje zasada, wyrażona w przemówieniu papieża Jana Pawła II do Roty Rzymskiej, że tylko prawdziwa niezdolność psychiczna, a nie jedynie trudność zawarcia małżeństwa i realizowania prawdziwej komunii życia i miłości, czyni konsens nieważnym. Rozpad wspólnoty małżeńskiej nie jest przy tym dowodem potwierdzającym niezdolność kontrahentów, którzy mogli zaniedbywać lub źle używać środków zarówno naturalnych, jak i nadprzyrodzonych, jakie mieli do swojej dyspozycji. Prawdziwa niezdolność jest możliwa do rozpatrywania jedynie w przypadku obecności w indywiduum

⁴⁷ Por. A. Stankiewicz, *La convertibilità delle conclusioni peritali...*, dz. cyt., s. 382–383.

⁴⁸ Por. Benedictus XVI, *Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos*, 27.01. 2007, AAS 99 (2007), s. 86–91.

poważnej formy anomalii psychicznej, która – jakkolwiek by nie była definiowana – musi istotnie naruszać zdolność pojmowania i chcenia osoby⁴⁹. Tutaj istnieje główne źródło nieporozumień w dialogu między sędziami a ekspertami, polegające na tym, że niektóre współczesne nurty psychologiczne inspirują się założeniami antropologicznymi niezgodnymi z nauką chrześcijańską⁵⁰.

Niezgodnymi z chrześcijańską antropologią są założenia zamknięte na wartości i znaczenia, które wychodzą poza dane immanentne i które pozwalają człowiekowi kierować się ku miłości Boga i bliźniego jako swojemu ostatecznemu powołaniu. Wychodzą one albo z pesymistycznej idei, według której człowiek nie jest w stanie zrozumieć innych aspiracji niż te, które są mu narzucone przez jego impulsy lub przez uwarunkowania społeczne, albo przeciwnie, z idei przesadnie optymistycznej, według której człowiek posiada w sobie nieograniczone potencjały i własnymi siłami może osiągnąć realizację samego siebie⁵¹. Podczas prowadzenia procesów małżeńskich nie można lekceważyć całościowej wizji człowieka, jego powołania, otwartości na transcendencję i posiadania przez niego fundamentalnej wolności. W wizji chrześcijańskiej osoby zdrowe psychicznie mają zdolność do panowania nad swoimi impulsami i wewnętrznymi konfliktami poprzez uciekanie się do środków zarówno naturalnych, jak i nadprzyrodzonych. Podkreślana jest przy tym wartość wysiłku i poświęceń. Antropologia chrześcijańska dokonuje ponadto rozróżnienia pomiędzy pełną dojrzałością psychiczną a kanoniczną dojrzałością psychiczną, która wystarcza do ważnego zawarcia małżeństwa. Dokonuje też rozróżnienia pomiędzy zwykłą trudnością a prawdziwą niezdolnością konsensualną oraz pomiędzy nieszczęśliwym małżeństwem a małżeństwem nieważnym⁵².

49 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 5.02.1987, s. 1457, nr 7.

50 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 5.02.1987, s. 1454-1455, nr 2.

51 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 5.02.1987, s. 1455, nr 4. Wśród nurtów współczesnej psychologii, które kontrastują z chrześcijańską antropologią Grocholewski wskazuje na: behawioralną, psychoanalityczną, egzystencjalną czy humanistyczną. Według tych kierunków człowiek jest albo uważany jedynie za istotę reagującą na bodźce, które ją determinują lub warunkują jej zachowanie przy pomocy mechanicznego lub społecznego wyuczenia (behawioryzm), albo jest skazany na zaspokojenie swoich popędów w jakimś trudnym kompromisie ze światem zewnętrznym represjonującym go (psychologia freudowska), albo też jest bezkleszcznie i fatalistycznie zanurzony w egzystencji pełnej ograniczeń, którą trzeba przyjąć w imię jakiegoś autentyzmu zdobytego w procesie podmiotowej symbolizacji (psychologia egzystencjalna), albo jest optymistycznie uznawany za pewną całość potencjalnie zdolną do samorealizacji, pod warunkiem przezwyciężenia zewnętrznych przeszkód niesprzyjającego otoczenia (psychologia humanistyczna); por. Z. Grocholewski, *Sędzia kościelny...*, dz. cyt., s. 80.

52 Por. C. Izzi, *Valutazione...*, dz. cyt., s. 64-75.

Papież Jan Paweł II podkreślił, że niniejsze zasady antropologii chrześcijańskiej są podstawą dialogu pomiędzy sędziami a ekspertami. Choć w swojej pracy stosują oni odmienne metody i środki, to jednak wspólna antropologia pozwala im się wzajemnie porozumiewać⁵³. Spełnia ona wówczas rolę mediatora pomiędzy wiedzą psychiatryczno-psychologiczną, zawartą w ekspertyzach sądowych, a kanoniczną i jursprudencyjną, które stosuje się do konkretnych przypadków rozpatrywanych przez sądy kościelne⁵⁴.

W przemówieniu do Roty Rzymskiej, z roku 1988, papież Jan Paweł II nauczał, że na antropologiczne podstawy ekspertyzy powinien również zwracać szczególną uwagę obrońca węzła małżeńskiego, którego zadaniem jest przedstawianie sędziemu wszelkiego rodzaju argumentów za ważnością małżeństwa rozpatrywanego w procesie. Wymaga się, by jego interwencja była prawdziwie fachowa i wnikliwa⁵⁵, zmierzająca do odkrywania obiektywnej prawdy (por. kan. 1432; art. 56 DC). W sposób szczególny powinien on odnosić się do chrześcijańskiej wizji normalności, aby nie orzekać niezdolności konsensualnej osoby na podstawie tylko lekkich lub umiarkowanych zaburzeń psychicznych. Powinien on wychwytywać i sygnalizować sędziemu ewentualne błędy w tej materii⁵⁶. Normy kanoniczne nie są bowiem niczym innym, jak prawnym wyrazem stojącej pod nimi rzeczywistości antropologicznej i teologicznej, i do nich należy się odnosić również w celu uniknięcia ryzyka wygodnych interpretacji⁵⁷. Antropologia chrześcijańska bierze bowiem pod uwagę osobę ludzką we wszystkich jej wymiarach (doczesnym i wiecznym). A zatem, podczas gdy dla psychologa lub psychiatry każda forma psychopatologii może wydawać się sprzeczna z normalnością, to dla kanonisty, który inspiruje się niniejszą całościową wizją osoby, koncepcja normalności zawiera w sobie także umiarkowane formy trudności psychicznych z konsekwentnym wezwaniem do postępowania zgodnego ze wskazaniami Ducha Chrystusowego (por. Ga 5, 25) również wśród cierpień i kosztem ofiar czy wyrzeczeń⁵⁸.

53 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 5.02.1987, s. 1455, nr 3.

54 Por. A. Stankiewicz, *Breve nota sulla legittimità dell'applicazione della scienza psichiatrica e psicologica nelle cause di nullità matrimoniale per incapacità psichica nell'accezione giurisprudenziale*, „Periodica de Re Canonica” 85 (1996) 1, s. 353–384.

55 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 25.01.1988, s. 1180, nr 3.

56 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 25.01.1988, s. 1183, nr 10.

57 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 25.01.1988, s. 1180, nr 3.

58 Por. Ad Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores..., 25.01.1988, s. 1181, nr 5.

Zakończenie

Kryteria sędziowskiej oceny ekspertyzy psychologiczno-psychiatrycznej stanowią narzędzie prawne pozwalające nadać jej wartość dowodową i zastosować wyłaniające się z niej dane w procesie. Sędzia ma obowiązek sprawdzić jej fundament faktyczny (kan. 1579), metodologiczno-argumentacyjny (kan. 1578 § 2) oraz jej zgodność z zasadami antropologii chrześcijańskiej. Ekspertyza stanowi jedynie część akt procesowych, a nie wyrok w sprawie.

Wnioski biegłego są środkiem dowodowym niezwykle istotnym, jednak sędzia nie musi godzić się z nimi bezkrytycznie. Zawsze je może odrzucić, nawet w całości, lub docenić tylko niektóre, w zależności od tego, jak bardzo są one ważne. Wyrok pozytywny lub negatywny odnośnie do meritum sprawy nie jest bowiem bezmyślnym kopiowaniem zaakceptowanej lub odrzuconej ekspertyzy. Biegły nie wyrokuje w sprawie, a jedynie pomaga sędziemu w dotarciu do prawdy procesowej. Sędzia, oceniając całość materiału dowodowego, w tym opinii przedstawionej przez biegłego, dokonuje konkluzji. Wydając sprawiedliwy wyrok, nie musi kierować się wnioskami eksperckimi, ale ze względu na istotną ich wartość w rozpatrywaniu spraw z tytułu niezdolności psychicznej byłoby to niewskazane, o ile opinia ta posiada odpowiednie podstawy faktyczne i merytoryczno-argumentacyjne oraz nie pozostaje w sprzeczności z chrześcijańską wizją osoby i małżeństwa.

SUMMARY

Criteria for evaluation of the expert opinion in the ecclesiastical cases to declare the nullity of marriage based on psychological incapacity

Psychological and psychiatric examination is an extremely important means of evidence, especially in the kind of lawsuits that relate to human psyche. Thanks to their competence, an expert is able to determine not only the presence of some kind of mental illness or personality disorder in a person, but also to describe the dynamics of the mental processes and their severity. In the context of ecclesiastical cases to declare the nullity of marriage it is extremely important, since only a serious psychological anomaly in the individual entering a marriage has the potentially destructive impact on the validity of consensus, making the person unable to express it. Expertise is not a judgment on the case and will

not eventually determine whether the marriage is to be declared null. Its critical evaluation and determination of the value of evidence lies with the judge. The expert is only to assist the judge in reaching the truth in the process, and the judge issues a conclusion, assessing all the evidence, including the opinion given by the expert. The principle of free interpretation on the part of the judge remains fundamental, as it gives him the dominant role in the assessment of the value the expert opinion may have in creating a moral certainty necessary for a fair judgment. Although the judge does not have to be guided by the expert conclusions, due to their significant value in dealing with issues arising from mental incapacity, it would be inadvisable, if that opinion has adequate factual and argumentative basis, and is not in contradiction with the Christian vision of an individual and marriage.

Keywords: cases to declare the nullity of marriage, mental incapacity, expert opinion, factual and argumentative basis, Christian vision of an individual and marriage

Kryteria oceny ekspertyzy psychologiczno-psychiatrycznej w kanonicznym procesie małżeńskim z tytułu niezdolności psychicznej

Opinia biegłego jest środkiem dowodowym niezwykle istotnym, szczególnie w tych rodzajach spraw, które dotyczą sfery psychicznej człowieka. Biegły, dzięki swojej kompetencji, jest w stanie określić nie tylko istnienie jakiejś choroby psychicznej czy też zaburzenia osobowości w danym podmiocie, ale również nakreślić dynamikę zachodzących procesów psychicznych oraz ich nasilenie. W kontekście prowadzonej sprawy o stwierdzenie nieważności małżeństwa jest to bardzo istotne, gdyż tylko poważna anomalia psychiczna, istniejąca w podmiocie zawierającym małżeństwo, ma ewentualny destrukcyjny wpływ na ważność konsensu, czyniąc osobę niezdolną do jego wyrażenia.

Jest rzeczą oczywistą, że ekspertyza nie jest wyrokiem w sprawie i nie ona decyduje o stwierdzeniu nieważności zawartego małżeństwa. Do sędziego przynależy jej krytyczna ocena oraz określenie wartości dowodowej. Funkcja biegłego ma jedynie pomóc sędziemu w dotarciu do prawdy procesowej, a sędzia wydaje wyrok na podstawie całości materiału dowodowego, w tym opinii przedstawionej przez biegłego. Fundamentalną pozostaje zasada wolnej interpretacji ze strony sędziego, która pozostawia mu dominującą rolę w ocenie wartości, jaką opinia biegłego może mieć w tworzeniu pewności moralnej koniecznej do wydania sprawiedliwego wyroku. Choć sędzia nie musi kierować się wnioskami eksperckimi, to jednak ze względu na istotną ich wartość w rozpatrywaniu spraw z tytułu niezdolności psychicznej, byłoby to niewskazane, o ile opinia ta posiada odpowiednie podstawy faktyczne i merytoryczno-argumentacyjne oraz nie pozostaje w sprzeczności z chrześcijańską wizją osoby i małżeństwa.

Słowa kluczowe: procesy o stwierdzenie nieważności małżeństwa, niezdolność psychiczna, opinia biegłego, podstawy faktyczne i merytoryczno-argumentacyjne, chrześcijańska wizja osoby i małżeństwa

BIBLIOGRAFIA

1. Arroba Conde M. J., *Diritto processuale canonico*, Roma 2001.
2. Arroba Conde M. J., *La prova peritale e le problematiche processualistiche*, [w:] *L'incapacità di intendere e di volere nel diritto canonico (can. 1095 nn. 1-2)*, a cura di Arcisodalizio della Curia Romana, Città del Vaticano 2000, s. 383-410 (Studi Giuridici, 52).
3. Benedictus XVI, *Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos*, 27.01.2007, AAS 99 (2007), s. 86-91.
4. Bianchi P., *Le prove: a) dichiarazioni delle parti; b) presunzioni; c) perizie*, [w:] *I giudizi nella Chiesa. Il processo contenzioso e il processo matrimoniale*, a cura di Gruppo italiano docenti di diritto canonico, Milano 1998, s. 77-108 (Quaderni della Mendola, 6).
5. Di Bernardo E., *Accertamento razionale dei fatti nella fase probatoria*, Roma 2002.
6. Gianesin B., *Perizia e capacità consensuale nel matrimonio canonico*, Padova 1989.
7. Grocholewski Z., *Sędzia kościelny wobec ekspertyz neuropsychiatrycznych i psychologicznych*, „Prawo Kanoniczne” 31 (1988) 3-4, s. 75-98.
8. Grzywacz J., *Niektóre problemy postępowania dowodowego w procesie małżeńskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 34 (1987) 5, s. 23-39.
9. Gullo C., Gullo A., *Prassi processuale nelle cause canoniche di nullità del matrimonio*, Città del Vaticano 2005 (Studi Giuridici, 70).
10. Izzi C., *Valutazione del fondamento antropologico della perizia. Studio sulla recente giurisprudenza rotale in tema d'incapacità consensuale*, Roma 2004.
11. Joannes Paulus II, *Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos*, 5.02.1987, AAS 79 (1987), s. 1453-1459.

12. Joannes Paulus II, *Allocutio ad Sacrae Romanae Rotae Tribunalis Praelatos, Auditores, Officiales et Advocatos coram admissos*, 25.01.1988, AAS 80 (1988), s. 1178–1185.
13. Martín De Agar J. T., *Giudice e perito a colloquio*, [w:] *L'incapacità di assumere gli oneri essenziali del matrimonio*, a cura dell' Associazione Canonistica Italiana, Città del Vaticano 1998, s. 187–196 (Studi Giuridici, 48).
14. Mendoça A., *The role of experts in „incapacity to contract” cases (Canon 1095)*, „*Studia Canonica*” 25 (1991), s. 417–450.
15. Morrison J., *DSM-5 bez tajemnic. Praktyczny przewodnik dla klinicystów*, tłum. R. Andruszko, Kraków 2016.
16. Palestro V., *Le perizie*, [w:] *I mezzi di prova nelle cause matrimoniali secondo la giurisprudenza rotale*, a cura di E. Colagiovanni, Città del Vaticano 1995, s. 71–92 (Studi Giuridici, 38).
17. Pompeda M. F., *Dialogo e collaborazione tra giudici e periti nelle cause di nullità di matrimonio*, „*Periodica de Re Canonica*” 88 (1999) 1, s. 141–161.
18. Poterzio F., *Diagnosi psichiatrica dell'incapacità consensuale, scuole psichiatriche ed antropologia sottostante*, [w:] *Verità del consenso e capacità di donazione. Temi di diritto matrimoniale e processuale canonico*, a cura di H. Franceschi, M. A. Ortiz, Roma 2009, s. 157–190.
19. Ramos F. J., *I tribunali ecclesiastici. Costituzione, organizzazione, norme processuali, cause matrimoniali*, Roma 2000.
20. Rozkrut T., *Dowody*, [w:] *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubii”*, red. T. Rozkrut, Sandomierz 2007, s. 229–295.
21. Rozkrut T., *Walor opinii biegłego w kanonicznym procesie małżeńskim*, Tarnów 2002.
22. Serrano Ruiz M. J., *La perizia nelle cause canoniche di nullità matrimoniale*, „*Il Diritto Ecclesiastico*” 104 (1993) 1, s. 53–81.
23. Stankiewicz A., *Breve nota sulla legittimità dell'applicazione della scienza psichiatrica e psicologica nelle cause di nullità matrimoniale per incapacità psichica nell'accezione giurisprudenziale*, [w:] „*Periodica de Re Canonica*” 85 (1996) 1, s. 67–81.
24. Stankiewicz A., *La convertibilità delle conclusioni peritali nelle categorie canoniche*, „*Monitor Ecclesiasticus*” 119 (1994), s. 353–384.
25. Stankiewicz A., *La valutazione delle perizie nelle cause matrimoniali per incapacità psichica*, „*Monitor Ecclesiasticus*” 118 (1993), s. 263–287.

26. Tramma U., *Perizie e periti*, [w:] *Il processo matrimoniale canonico*, a cura di P. A. Bonnet, C. Gullo, Città del Vaticano 1994, s. 625–632 (Studi Giuridici, 29).
27. Versaldi G., *L'oggettività delle prove in campo psichico: una ricerca interdisciplinare sulle sentenze della S. Romana Rota dal 1967 al 1976 in tema di impotentia coeundi per cause psichiche*, Brescia 1981.